MAKTAB O'QUVCHILARIDA KOGNITIV JARAYONLARGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR

Polvonova Sohiba Bekimmat qizi

Alisher Navoiy Nomidagi Toshkent Davlat o'zbek Tili va

Adabiyoti Universiteti Magistiranti

Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20225031

Annotatsiya: Ushbu maqolada maktab o'quvchilarida kognitiv jarayonlarga ta'sir etuvchi asosiy omillar ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Jumladan, diqqat, xotira, tafakkur va idrok kabi kognitiv jarayonlarning shakllanishi hamda rivojlanishiga ta'sir etuvchi biologik, psixologik, ijtimoiy va pedagogik omillar keng yoritiladi. Tadqiqot davomida o'quvchilarning kognitiv faoliyatini oshirishda ta'lim muhiti, o'qitish metodlari, motivatsiya va sog'lom turmush tarzining ahamiyati asoslab beriladi. Shuningdek, zamonaviy pedagogik yondashuvlar va interfaol metodlar orqali o'quvchilarning aqliy rivojlanishini samarali tashkil etish imkoniyatlari ko'rsatib o'tiladi. Mazkur tadqiqot natijalari ta'lim sifatini oshirish hamda o'quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: Kognitiv jarayonlar, diqqat, xotira, tafakkur, idrok, o'quvchilar, ta'lim, psixologiya, rivojlanish, pedagogik metodlar, motivatsiya.

Kirish

Zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchilarning nafaqat bilim olish darajasi, balki ularning kognitiv jarayonlari – ya'ni fikrlash, xotira, diqqat, idrok va nutq kabi aqliy faoliyatlari rivoji ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, maktab yoshidagi bolalarda ushbu jarayonlarning shakllanishi va rivojlanishi ularning keyingi ta'lim muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Kognitiv jarayonlar murakkab tizim bo'lib, u biologik, psixologik va ijtimoiy omillar ta'siri ostida rivojlanadi. Bugungi kunda o'quvchilarning kognitiv rivojiga ta'sir qiluvchi omillarni chuqur o'rganish dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda. Chunki zamonaviy axborot texnologiyalarining keng tarqalishi, ijtimoiy muhitdagi o'zgarishlar va ta'lim metodlarining yangilanishi o'quvchilarning fikrlash uslubi va bilimni qabul qilish jarayoniga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda.

Maktab o'quvchilarida kognitiv jarayonlarga ta'sir etuvchi asosiy omillar qatoriga irsiyat, yosh xususiyatlari, sog'liq holati, oilaviy muhit, pedagogik yondashuvlar, shuningdek, motivatsiya va emotsional holat kiradi. Ushbu omillarning har biri o'quvchilarning aqliy rivojiga turlicha darajada ta'sir ko'rsatadi va ularning o'zaro uyg'unligi ta'lim samaradorligini belgilaydi. Kognitiv jarayonlarga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash va ularni samarali boshqarish orqali o'quvchilarning bilim olish qobiliyatini oshirish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish va ta'lim sifatini yaxshilash mumkin. Shu bilan birga, bu masala pedagogika, psixologiya va tibbiyot nuqtai nazaridan ham muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Dolzarbligi

Zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchilarning intellektual salohiyatini rivojlantirish muhim ustuvor yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, maktab yoshidagi bolalarda kognitiv jarayonlarning (diqqat, xotira, tafakkur va idrok) to'g'ri shakllanishi ularning bilimlarni o'zlashtirish darajasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. So'nggi yillarda axborot oqimining keskin ortishi, raqamli texnologiyalarning keng joriy etilishi hamda ijtimoiy muhitdagi o'zgarishlar o'quvchilarning kognitiv faoliyatiga yangi talablar qo'ymoqda.

Maqsadi

Mazkur tadqiqotning maqsadi – maktab o‘quvchilarida kognitiv jarayonlarga ta’sir etuvchi biologik, psixologik va ijtimoiy omillarni ilmiy jihatdan tahlil qilish hamda ularning ta’lim samaradorligiga ta’sirini aniqlashdan iborat.

Asosiy qism

Maktab o‘quvchilarida kognitiv jarayonlar insonning bilish faoliyatining asosi bo‘lib, ular orqali bola atrof-muhitni anglaydi, o‘rganadi va bilimlarni o‘zlashtiradi. Kognitiv jarayonlarga idrok, diqqat, xotira, tafakkur va nutq kiradi. Ushbu jarayonlar o‘zaro uzviy bog‘langan bo‘lib, birining rivojlanishi boshqasiga ham ta’sir ko‘rsatadi. Idrok orqali bola tashqi muhitdan axborotni qabul qiladi va uni ongida qayta ishlaydi. Diqqat esa olingan ma’lumotni muayyan obyektga jamlashga yordam beradi. Xotira orqali o‘quvchi o‘rganilgan bilimlarni saqlaydi va kerakli paytda esga tushiradi. Tafakkur esa muammolarni hal qilish, solishtirish va xulosa chiqarish imkonini beradi.[1] Maktab yoshida bu jarayonlar faol rivojlanadi va asta-sekin murakkablashib boradi. Boshlang‘ich sinflarda asosan ko‘rgazmali va konkret tafakkur ustun bo‘lsa, yuqori sinflarga o‘tgan sari abstrakt tafakkur shakllanadi. Shu sababli o‘qitish jarayonida yosh xususiyatlarini hisobga olish muhim hisoblanadi. Kognitiv jarayonlarning rivojlanishi ta’lim samaradorligining asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Agar ushbu jarayonlar yetarli darajada rivojlanmagan bo‘lsa, o‘quvchi bilimlarni to‘liq o‘zlashtira olmaydi. Shuning uchun pedagoglar kognitiv rivojlanishga alohida e’tibor qaratishi lozim. Nazariy jihatdan bu jarayonlarni chuqur o‘rganish ta’lim tizimini yanada takomillashtirishga yordam beradi. Kognitiv rivojlanish psixologiya va pedagogika fanlarining muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ushbu jarayonlarning ilmiy asoslarini bilish orqali o‘quvchilarning aqliy salohiyatini samarali rivojlantirish mumkin.[2]

Kognitiv jarayonlarning rivojlanishi ko‘plab omillarga bog‘liq bo‘lib, ular orasida biologik va psixologik omillar muhim o‘rin tutadi. Biologik omillar avvalo organizmning umumiy holati, ayniqsa markaziy asab tizimining rivojlanishi bilan bog‘liqdir. Bosh miya faoliyati qanchalik yetuk bo‘lsa, kognitiv jarayonlar shunchalik samarali ishlaydi. Irsiy xususiyatlar ham bolaning intellektual salohiyatiga ma’lum darajada ta’sir ko‘rsatadi. Bundan tashqari, to‘g‘ri ovqatlanish muhim omillardan biri hisoblanadi, chunki vitamin va mikroelementlar yetishmovchiligi diqqat va xotiraning pasayishiga olib kelishi mumkin. Uyqu rejimi ham kognitiv faoliyat uchun juda muhim, chunki yetarli uyqu bo‘lmasa, bola tez charchaydi va diqqatni jamlay olmaydi. Psixologik omillar esa bolaning ichki ruhiy holati bilan bog‘liq.[3] Motivatsiya darajasi o‘quvchining bilim olishga bo‘lgan qiziqishini belgilaydi. Agar bola o‘qishga qiziqsa, u faol fikrlaydi va bilimni tezroq o‘zlashtiradi. Emotsional holat ham muhim bo‘lib, stress va tashvish diqqatning pasayishiga olib keladi. O‘z-o‘zini baholash darajasi yuqori bo‘lgan o‘quvchilar odatda faolroq va mustaqil fikrlaydi. Aksincha, past baholash o‘quv faoliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Shuningdek, individual psixologik xususiyatlar ham kognitiv jarayonlarga ta’sir qiladi. Ushbu omillarni hisobga olish orqali o‘quvchilarning kognitiv rivojlanishini yanada samarali boshqarish mumkin.[4]

Maktab o‘quvchilarining kognitiv rivojlanishida ijtimoiy va pedagogik omillar muhim rol o‘ynaydi. Oila muhitining ta’siri ayniqsa katta ahamiyatga ega, chunki bola ilk bilim va ko‘nikmalarni aynan oilada oladi. Ota-onaning e’tibori, qo‘llab-quvvatlashi va ta’limga bo‘lgan munosabati bolaning fikrlash rivojiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Maktab muhiti ham muhim omil bo‘lib, o‘qituvchining pedagogik mahorati va yondashuvi kognitiv jarayonlarga sezilarli ta’sir qiladi. O‘qituvchining darsni qanday tashkil etishi, o‘quvchilarga qanchalik qiziqarli qilib tushuntirishi ularning diqqat va tafakkuriga ta’sir etadi. Interfaol metodlardan foydalanish o‘quvchilarning faol ishtirokini ta’minlaydi va ularning fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi.[5]

Guruhli ishlar, munozaralar va muammoli vaziyatlar orqali o‘quvchilar mustaqil fikrlashni o‘rganadi. Ijtimoiy muhit, ya’ni tengdoshlar bilan muloqot ham muhim hisoblanadi. Do‘stlar bilan fikr almashish va birgalikda ishlash kognitiv rivojlanishni tezlashtiradi. Axborot texnologiyalari ham katta ta’sir ko‘rsatadi. Ular bilim olish imkoniyatlarini kengaytiradi, lekin ortiqcha foydalanish diqqatning pasayishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli texnologiyalardan oqilona foydalanish muhimdir. Umuman olganda, ijtimoiy va pedagogik omillar o‘quvchilarning kognitiv rivojlanishida hal qiluvchi rol o‘ynaydi.[6]

Kognitiv jarayonlarni rivojlantirish uchun samarali pedagogik va psixologik yondashuvlarni qo‘llash zarur. Avvalo, ta’lim jarayonida interfaol metodlardan foydalanish muhim hisoblanadi. Bunday metodlar o‘quvchilarning faolligini oshiradi va ularni mustaqil fikrlashga undaydi. Muammoli ta’lim usullari orqali o‘quvchilar turli vaziyatlarni tahlil qilishni va yechim topishni o‘rganadi. Shuningdek, individual yondashuv ham muhim bo‘lib, har bir o‘quvchining qobiliyati va ehtiyojlarini hisobga olish zarur.[7] Xotirani rivojlantirish uchun turli mashqlar va takrorlash usullaridan foydalanish tavsiya etiladi. Diqqatni kuchaytirish uchun qisqa va qiziqarli topshiriqlar samarali hisoblanadi. Sog‘lom turmush tarziga rioya qilish ham muhim omillardan biridir. To‘g‘ri ovqatlanish, yetarli uyqu va jismoniy faollik kognitiv faoliyatni yaxshilaydi. Psixologik jihatdan qulay muhit yaratish ham katta ahamiyatga ega. O‘quvchi o‘zini erkin va ishonchli his qilsa, uning fikrlash faoliyati yanada faollashadi. Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish ham samarali bo‘lishi mumkin, lekin ular me’yorida qo‘llanishi lozim. Shuningdek, o‘qituvchi va ota-onaning hamkorligi muhim hisoblanadi. Ushbu choralar orqali o‘quvchilarning kognitiv jarayonlarini samarali rivojlantirish mumkin.[8]

Xulosa

Maktab o‘quvchilarida kognitiv jarayonlar – diqqat, xotira, tafakkur va idrok – ularning bilim olish faoliyatining asosini tashkil etadi hamda ta’lim samaradorligini belgilovchi muhim omil hisoblanadi. Ushbu jarayonlarning rivojlanishi murakkab va ko‘p qirrali bo‘lib, u biologik, psixologik, ijtimoiy va pedagogik omillarning o‘zaro ta’siri natijasida shakllanadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, markaziy asab tizimining rivojlanish darajasi, to‘g‘ri ovqatlanish, yetarli uyqu kabi biologik omillar kognitiv faoliyatning fiziologik asosini tashkil etadi. Shu bilan birga, motivatsiya, emotsional barqarorlik va o‘z-o‘zini baholash kabi psixologik omillar o‘quvchilarning bilimlarni o‘zlashtirish darajasiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Ijtimoiy muhit, xususan oila va maktab muhiti, shuningdek o‘qituvchining pedagogik mahorati ham kognitiv rivojlanishda muhim rol o‘ynaydi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interfaol metodlardan foydalanish o‘quvchilarning fikrlash faolligini oshirishga xizmat qiladi. Kognitiv jarayonlarni rivojlantirish uchun kompleks yondashuv zarur bo‘lib, bunda barcha omillarni uyg‘un holda hisobga olish muhimdir. Shu asosda ta’lim jarayonini to‘g‘ri tashkil etish orqali o‘quvchilarning intellektual salohiyatini oshirish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish va yuqori natijalarga erishish mumkin.

Foydalanilgan Adabiyotlar

1. John T. Bruer (2021). The Science of Learning: Implications for Education. Cambridge University Press.

2. Adele Diamond (2021). Executive Functions and Their Role in Education. Annual Review of Psychology, 72, 135–168.

3. John Hattie (2023). Visible Learning: The Sequel. Routledge.

4. Howard Gardner (2020). A Synthesizing Mind: A Memoir from the Creator of Multiple Intelligences Theory. MIT Press.

5. Robert J. Sternberg (2022). Intelligence and Cognitive Development in Education. Educational Psychology Review, 34(2), 567–589.

6. E. G‘oziyev (2020). Umumiy psixologiya. Toshkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti.

7. B. R. Qodirov (2021). Pedagogika asoslari. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti.

8. N. A. Muslimov (2022). Pedagogik kompetentlik va innovatsion ta’lim. Toshkent: Tafakkur nashriyoti.